Előszó

A könyv az első világháború után a Magyarországgal szomszédos országokban kisebbségi helyzetbe került és ott önálló népcsoportként megszerveződött magyar közösségek történetét foglalja össze. Huszonkilenc szerző 69 fejezetben hat korszakra tagolva mutatja be a „rövid 20. századot" és az 1989 óta eltelt közel két évtizedet. Önálló fejezetek foglalkoznak a szomszédos országokban élő magyar anyanyelvű zsidók, cigányok, a csángó-magyarok, valamint a nyugat-európai és tengeren túli diaszpóra-magyarság történetével. Közel hatvan fekete-fehér térkép és több mint ezer fotó teszi érzékletesebbé a szerzők okfejtését. Minden fejezetben kronológiai és bibliográfiai vázlatok, forrásrészletek, rövid információk, fogalmi és tényszerű magyarázatok egészítik ki a tárgyalt korszak társadalmi-politikai jelenségeinek elemzését. A kötet tényanyagának rendszerezését, továbbgondolását segítheti a minden fejezetben megtalálható bibliográfiai és kronológiai vázlat. Itt magyar nyelvű tanulmányok és önálló kiadványok egyaránt szerepelnek. A mellékletben közölt bibliográfiába viszont kizárólag önálló könyveket soroltunk be, a magyar kiadványok mellett a nemzetközi irodalom legfontosabb munkáit is beválogatva. Ugyanitt fontos segédletként adjuk közre a Közép-Európa nemzetiségi viszonyait áttekintő idősoros népszámlálási nemzetiségi, anyanyelvi adatokat, illetve a magyarság területi megoszlásának változását bemutató színes térképeket.

A szerkesztői szándék szerint a könyv a magyar kisebbségek és a diaszpóra története iránt érdeklődő, alapismeretekkel rendelkező olvasó számára készült. Különösen fontos lehet a középiskolai történelemtanárok számára, akik Magyarországon és a szomszédos országokban a nemzeti történelmeket oktatva sokszor megtapasztalták a rendszerezett ismeretek hiányát a magyar kisebbségek múltjával kapcsolatosan. Rajtuk kívül számítunk a kisebbségi kérdéssel és Közép-Európa történetével foglalkozó egyetemisták érdeklődésére is. Szándékaink szerint tehát a kötet egyszerre kisebbségtörténeti összefoglalás, tanári-szakirodalmi olvasókönyv és tankönyv.

A kilenc évtizednyi magyar kisebbségtörténet összefoglaló bemutatásával különböző feldolgozottságú korszakok kerültek egy kötetbe. A jelenkortörténet lezáratlan folyamatait, összetett és ellentmondásos társadalmi, gazdasági, politikai viszonyait például ma még alapvetően az adatok rögzítésére, az események, jelenségek, tények leírására korlátozódva lehet feltárni. Ezzel együtt a kötet minden szerzője arra törekedett, hogy – a leíró jellegű fejezetcímeknek megfelelve – egy-egy témát minél teljesebben, sokrétűbben tárjon fel. Ebből adódott, hogy az egyes részkérdések párhuzamos kifejtése néhány esetben átfedi egymást. A szerkesztés során azért hagytuk meg ezeket az átfedéseket, hogy a legfontosabb történeti jelenségek lehetőség szerint minél több összefüggésben kerüljenek bemutatásra. Ezt a többrétegű kontextualizálást szakmailag az is indokolja, hogy a magyar kisebbségek és diaszpóra közösségek története a magyar és a szomszéd országi történeti összefoglalásokba a legritkább esetben került be súlyának megfelelően.

A politikatörténeti megközelítés mellett fontos szempont volt a társadalomtörténeti háttér bekapcsolása. A kisebbségi elitek, a földreformok és a szövetkezetesítési hullámok által sújtott parasztság kérdéseiről ugyanúgy több fejezetben is szó esik, mint a lakóhelyüktől gyakran távoli, többségi vidékeken elhelyezkedett munkás és alkalmazotti rétegek helyzetéről. Emellett súlyt helyeztünk annak bemutatására, hogy a magyar kisebbségi közösségek története kezdettől napjainkig alapvetően összefügg a nemzetközi változásokkal, a szomszéd országok bel- és külpolitikai viszonyainak alakulásával, illetve a kisebbségek ottani szerepével, pozícióértékével.

Ez utóbbi megközelítés három szemléleti kiindulóponthoz kapcsolódik. 1. A magyar kisebbségek a 20. század eleji politikai változások révén létrejött kényszerkisebbségek, amelyek az 1918 után létrejött nemzetállamokban akaratuk ellenére, szülőföldjükön kerültek kisebbségi helyzetbe. Az elmúlt kilenc évtized alatt erősen átalakult környezetben, de regionális bázisukat jórészt megőrizve, tudatos önszervező törekvések eredményeként nemzeti kisebbségi közösségekké váltak. 2. A 21. század elején a magyar kisebbségi közösségek a Kárpát-medence etnikailag kompakt, vegyes és szórványrégióiban – egy-egy kisebbségen belül is eltérő körülmények közt – élnek. Ezek a „társadalmak" sajátos történeti, gazdasági, kulturális adottságok alapján tagolódnak, változó összetételű szociális csoportokból szerveződnek. 3. A magyarság és a szomszédos nemzetek kapcsolattörténete kétszáz éve a párhuzamos nemzetépítések története. Ebben a folyamatban a magyar nemzetépítésből 1918-ban kiszakadt regionális csoportok folyamatosan szembesülnek a nemzetállami törekvések és a változó nemzetközi erőviszonyok következményeivel. Ezek ismeretében fogalmazták meg a kisebbségi elitek nemzeti alapon „elképzelt" társadalmi-közösségi konstrukcióikat, arra törekedve, hogy a kisebbségi helyzet hátrányait minimalizálják, a közösség önszerveződéséhez szükséges mozgásteret biztosítsák.

A magyar kisebbségek helyzetének és történetének egységes áttekintése eddig több okból is késett. Nem vitás, hogy az érintett nemzeti történetírások változó szervezettséggel és felkészültséggel, de valamilyen mértékben mind feladatuknak tekintik a kérdéskör feldolgozását. Kétségkívül a magyarországi történeti irodalomban van a legnagyobb hagyománya a kisebbségtörténeti kutatásoknak. Ezzel együtt maguk a kisebbségi csoportok is kezdettől fogva nagy erőket mozgósítottak saját régiójuk és közösségük történetének megírására. Az utóbbi másfél évtizedben régiónként létrejöttek a történészképzés keretei, intézményekhez kapcsolódó kutatási programok indultak el, jórészt magyarországi segítséggel. Az erdélyi, délvidéki, felvidéki, kárpátaljai, muravidéki magyar tudományosságban – az intézményi háttér és a kutatói bázis függvényében – az 1989 utáni két évtizedben a honismereti, helytörténeti kutatások mellett a szaktörténészi munka feltételei is újraalakultak, illetve megteremtődtek. A kisebbségtörténettel foglalkozó kutatók legtöbbször szervezetileg is elkülönültek azoktól, akik az 1918 előtti évszázadokat Magyarország történetének részeként kutatják, s akik számára a soknemzetiségű történeti magyar állam keretei adják a kutatások területi lehatárolását.

Miként lehet a magyar kisebbségek történetét Magyarország és az adott régió országos történetírásába, valamint a nemzetközi kutatásokba integrálni? Az első és kézenfekvő lépés a kisebbségtörténetnek a magyar tudományosságban és közgondolkodásban való színvonalas megjelenítése. Ehhez először együtt, illetve folyamatában kell bemutatni a különböző régiókat és korszakokat. Ez a munka az egyes régiók, közösségek sajátosságainak, a szomszéd államok és Magyarország kormányzati politikájának – a különböző kisebbségpolitikai, magyarságpolitikai koncepcióknak, törekvéseknek – a feltárásán alapulhat. Következő lépésként a szomszéd nemzetek történészeivel közösen meg kell próbálni az adott országok történetén belül értelmezni a magyar kisebbségi csoportok fejlődését, közösséggé válását. S végül harmadik szintként a magyar kisebbségek történeti fejlődésének az európai kisebbségek összehasonlítható történetében, valamint a nemzetközi folyamatok összefüggéseiben való elhelyezését jelölhetjük meg.

A sokrétű feladatból ebben a könyvben az első szintre, az egyes régiók, kisebbségi közösségek történeti folyamatainak feltárására, egymás mellé állítható bemutatására helyeztük a hangsúlyt. Mind a hat korszakra vonatkozóan, jelzésszerűen az első fejezetekben törekedtünk a nemzetközi változások összefoglalására, az utolsókban pedig a kiemelten fontos témakörök összehasonlító elemzésére. Számos fejezet esetében tapasztalták meg a szerzők, hogy kevés a biztos támpont, a kutatási előzmény, hiszen egy sor kérdésben (földreform, kollektivizálás, társadalomszerkezet, oktatásügy, szellemi élet) egy-két régebbi munka kivételével, először készült az egész közép-európai térre kiterjedő, összehasonlító magyar kisebbségtörténeti elemzés.

Egyes kérdések feltártsága témánként és országonként is különböző. Ezeket az adottságokat úgy kellett áthidalni, hogy a fejezetek lehetőség szerint valamennyi vizsgált közösségre vonatkozóan érdemi elemző munka nyomán készüljenek el. (Ezek hiányában akadtak olyan témák, amelyeket fogalmi viták után el is hagytunk, például a 20. századi Kárpát-medencei kényszermigráció összehasonlító bemutatását.) Mint ahogy a magyar nemzeti megközelítésekből való kilépést sem holmi szemléleti megrögzöttség vagy a nem magyar szakirodalmak ismeretének hiánya korlátozta, hanem sokkal inkább az a tény, hogy

a szomszéd országok többségi történetírásában eddig még nem születtek meg a kisebbségi magyarokra is érvényes társadalomtörténeti vizsgálatok és forrásfeltáró munkák.

A magyar kisebbségtörténeti kutatások az első világháborút lezáró béketárgyalásokra 1919–1920-ban készült magyar külügyminisztériumi anyagok összeállításával kezdődtek. A szomszéd országok által igényelt területek nemzetiségi, társadalmi viszonyairól a trianoni békeszerződés aláírása utáni évtizedben számos sérelmi jelentés, elemzés látott napvilágot. Az oktatási és kulturális sérelmeket négy országban együtt tárgyalta Kornis Gyula és Olay Ferenc több munkája. Európai szinten a Nemzetiségi Kongresszusok magyar küldötteinek javaslatára jelentek meg 1931-ben a kontinens nemzeti kisebbségeinek egységes szempont szerinti helyzetjelentései Ewald Ammende szerkesztésében. Az 1930-as évek végén, az országhatárok változásai után, az első kisebbségi korszakot minden közösségre vonatkozóan összefoglaló monográfiákban dokumentálták. Összehasonlító elemzés azonban nem készült.

A második világháború alatt elindított béke-előkészítés ezen a megközelítésen túllépve az egész közép-európai térség összehasonlító bemutatására koncentrált. Ennek a munkának az eredménye Rónai András *Közép-Európa atlasza* és a Radisics Elemér szerkesztette három kötetes *Dunatáj* tanulmánygyűjtemény és adattár. A politikai igények által meghatározott kutatások ezt követően Magyarország és a szomszédos országok kulturális kapcsolatainak 1972–1973. évi vizsgálata keretében folytatódtak az MTA Irodalomtudományi Intézet szervezésében. A „határon túli magyarság" helyzetét a kulturális, oktatási részterületeket vizsgáló több ezer oldalas anyagot, és annak rövid összefoglalását azonban nem adták közre. Másfél évtizeddel később, 1988-ban a *Medvetánc* c. folyóirat tematikus különszámában jelentetett meg helyzetjelentéseket négy szomszéd ország magyarságáról.

Közben 1985-től a Magyarságkutató Intézetben folyamatos alapkutatások indultak a határon túli magyarság viszonyainak feltárására. Ebből országonkénti részösszefoglalások, s a népi kultúra, a kétnyelvűség, a vallásosság témájában tanulmánykötetek láttak napvilágot. A Magyarságkutató átalakulásával létrejött Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében az 1990-es évek elején országonkénti helyzetelemzések formájában előkészületek történtek egy összefoglaló munka megjelentetésére, amire azonban nem került sor. Az 1990-es évek második felében sorra jelentek meg összefoglaló munkák, illetve könyvsorozatok a határon túli magyarság néprajzáról (Balassa Iván), etnikai térszerkezetéről (Kocsis Károly) és élőnyelvi állapotáról (Kontra Miklós). Az összefoglaló kisebbségtörténeti munka hiányát is pótolni próbálta a *Magyar nemzetismeret* (Alföldi Jenő, Bakos István, Kiss Gy. Csaba, Hámori Péter), valamint a Bihari Zoltán által szerkesztett *Magyarok a világban* kézikönyv.

1995-ben Tabajdi Csaba felkérésére kezdődtek el a határon túli magyarság történetét és aktuális helyzetét bemutató összefoglaló előmunkálatai. Ennek keretében a Teleki Intézet irányításával – önálló kötetekben, folyóiratokban – több tucat tanulmány jelent meg magyar és angol nyelven. A szerkesztés során azonban kiderült, hogy egy tudományosan megalapozott összefoglaló megjelentetéséhez szisztematikus forrásfeltárásokra, kronológiák, bibliográfiák összeállítására, társadalom- és gazdaságtörténeti előtanulmányokra van szükség. A korábbi munkák ugyanis jórészt sajtóanyagon, visszaemlékezéseken alapuló, művelődéstörténeti jellegű feldolgozások voltak. Hiányoztak a levéltári forrásokon alapuló, a politikai és gazdasági intézmények vizsgálatában elmélyülő tanulmányok. Ezekben az években az 1989 után megjelent kisebbségi tárgyú folyóiratok (*Aracs, Együtt, Fórum, Hatodik Síp, Híd, Kisebbségkutatás, Korunk, Magyar Kisebbség, Muratáj, Pro Minoritate, Regio, Székelyföld* stb.) tanulmányai mellett megjelentek az első átfogó igényű forrásfeldolgozások, valamint az 1938–1945, illetve az 1945 utáni kisebbségtörténet legfontosabb kézikönyvei, monografikus feldolgozásai. Az is ekkor vált világossá, hogy a kisebbségtörténeti kutatásokban – a néprajzi, szociológiai, antropológiai vizsgálatokhoz hasonlóan – egyre inkább a határokon túli intézmények váltak kezdeményezővé, s ennek alapján újtípusú, intézményesült kapcsolatok alakultak ki a magyarországi és a kisebbségi magyar kutatók és intézmények között. Az ebben a közegben elindult új programok, műhelyek a kisebbségtörténeti publikációk mennyiségi növekedését, és a velük szemben támasztott szakmai elvárások szigorodását hozták magukkal. Tíz év elteltével, jónéhány tematikus kötet megjelentetése után, az eddigi kisebbségtörténeti tudástermelés tapasztalatai alapján, a szakmonográfiák, tematikus kötetek szerzőinek összefogásával az MTA Kisebbségkutató Intézet keretében teremtődtek meg az összefoglaló munka elkészítésének feltételei.

Nehéz lett volna kikerülni azt a csapdát, hogy a kisebbségi magyarság történetéről szóló kötet ne legyen magyarközpontú és abban ne legyen Magyarországnak túlsúlyos szerepe. Egyelőre azonban nem tartunk ott, hogy a kisebbségi, magyarországi magyar látószög mellett, hitelesen érvényesíteni tudnánk a környező országok változó kisebbség- és magyarságképét, a meghatározó nemzetközi tényezők hasonló látásmódját. A kisebbségi és diaszpóra magyar közösségek Magyarországhoz való viszonya nem pusztán a saját nemzet által működtetett államhoz – a magyar nemzetállamhoz –, hanem a történelmi Magyarországhoz, az egyetemes magyar kulturális nemzeti közösség gondolatához való viszonyulást is jelenti. Lehet-e úgy a magyarság határokon túli történetéről írni, hogy ne szembesüljünk ezzel? Régiónk sokféle, párhuzamos történelmi igazságait és sérelmeit az európai összehasonlító, történeti elemzés szabályai szerint értelmezve a szomszéd országok történészeivel közösen kell keresnünk a továbblépés lehetőségeit.

A Kárpát-medencén kívül élő magyar diaszpóra közösségek, valamint a csángómagyarság, a magyar anyanyelvű zsidóság és a magyar nyelvű cigány közösségek története csupán szimbolikusan jelenik meg a könyvben. Ezzel a kisebbségi magyarsághoz ezer szállal kötődő történetük megismerését, kontextualizálását kívántuk elősegíteni. Bővebb tárgyalásukra azért sem kerülhetett sor, mert az intézményi dokumentáción túl, ezeknek a közösségi szerveződéseknek a belső működéséről ma még kevés feldolgozással rendelkezünk. A magyar kisebbségi és diaszpóra közösségek történetét gyakran erősen meghatározzák az intézményi konfliktusok, a generációs csoportok érdekellentétei, az életpálya-történetek, s ez érzékelhető a fiatalabb kutatók érdeklődésében. Könyvünkben ezek a belső konfliktusok nem jelennek meg olyan markánsan, mint a szakirodalomban. Ezzel – szándékaink ellenére – ez a kötet erősíti a közösségek homogenizáltságáról kialakult téves képet, és a többségi-kisebbségi élethelyzeteket eleve elrendelt állapotként értelmező felfogást. A törésvonalak mélyebb feltárása azonban szétfeszítette volna a tematikai kereteket. Ebben a kötetben az összehasonlításhoz szükséges első lépésként az intézmények történetét és az állami beavatkozások hatástörténetét állítottuk a középpontba. A kisebbségi elitek viszonyainak elemzése ebbe a kontextusba épülhet bele.

A jelenlegi kisebbségtörténeti kutatások egyik legfájóbb pontja, hogy a hétköznapok, a mindennapok történetéről, a populáris kultúra szféráiban 1918 után lezajlott változásokról, a mentalitástörténeti átalakulásokról igen keveset tudunk. Milyen hatások érték a háztartás-gazdálkodást, az étkezéskultúrát, az öltözködéskultúrát stb.? Ezekben a változás-folyamatokban (divat, fogyasztás) egy-egy régióban mi is a magyar kisebbségi sajátosság a többi nemzetiséghez képest? Miként változtak a mindennapi életben a kisebbségi magyarok társadalmi, kulturális kompetenciái? Hogyan váltak ezek a csoportok – generációnként változó mélységben – kétnyelvűekké, és mi ennek a hatása a sajátos nyelvváltozatokra?

Önmagunkkal szembeni szemléleti elvárásaink és az adottságok közötti feszültségeket jelzi a könyv fotóanyaga is. Az óriási munkával összegyűjtött képanyagban alig szerepelnek nők, mindennapi társasági együttlétek. A kisebbségi közösségek képi önreprezentációja döntően a kulturális, épített örökséghez kapcsolódik. Ma még jórészt hiányzó, vagy éppen csak elkezdődött kutatások tárgya a mindennapok története, a populáris kultúra változásai, az életmód és a nyelvhasználat történeti folyamatainak elemzése, de legfőképpen a kisebbségi mindennapok képi világának személyközpontú megjelenítése.

A magyar kisebbségek magyar historiográfiáját alapvetően meghatározta a kétségkívül súlyos politikai, gazdasági, jogi sérelmek számbavétele, dokumentálása és az erre reagáló beszédmód. Ebben a könyvben a sérelemtörténeti vonulat helyett a túlélési és érdekérvényesítő stratégiák kerültek előtérbe, hiszen a 20. század folyamán jórészt ezek szervezték újra a kisebbségi társadalmakat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kisebbségtörténetet az identitáspolitika eszközeként a közösségépítő beszédmódra szeretnénk leegyszerűsíteni. Ez ugyanis a megmaradás akarásából kiindulva magukat a történelmi folyamatokat, jelenségeket, életpályákat is kizárólag aszerint értékeli, osztályozza, hogy azok mennyiben szolgálják a közösségépítés céljait. A kötet szerzőinek, szerkesztőinek valóságértelmezése és optikája a közép-európai összehasonlító társadalom- és nacionalizmustörténet látószögét tekintette elsődlegesnek. Hogy ebben miként tettük meg az első lépéseket, ítélje meg az olvasó.

A szerkesztők